

De waarde van een machtsvrije dialoog voor verdere verdieping

VOORLOPIG VERSLAG

van de

vierde discussiebijeenkomst

over

biotechnologie bij dieren

Gehouden op 19 mei 2004 te Driebergen

Ethiek Instituut - Universiteit Utrecht

Drs. T. Visak
Drs. F.L.B. Meijboom

Universiteit Utrecht

1. Voorbereiding

Het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) heeft het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht (het toenmalige Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht) de opdracht gegeven om vier discussiebijeenkomsten over biotechnologie bij dieren inhoudelijk voor te bereiden. De discussiebijeenkomsten hebben plaats gevonden op 21 november 2002, te Rotterdam¹, op 12 juni 2003, te Ede², op 3 december 2003, te Ede³ en op 19 mei 2004, te Driebergen. Ter voorbereiding op de discussiebijeenkomsten hebben medewerkers van het Ethiek Instituut gesprekken gevoerd met een vijftal maatschappelijke organisaties. Daarnaast werden telkens de ervaringen en de resultaten uit de schriftelijke evaluaties van de eerdere bijeenkomsten betrokken bij de voorbereiding van de volgende bijeenkomst.

Nadat in de eerste drie bijeenkomsten specifieke aspecten van de toetsing van biotechnologie bij dieren aan de orde zijn geweest, namelijk (1) het concept van de dierlijke integriteit, (2) de discussie over alternatieven en (3) de afweging van het belang van de doelstelling, is besloten om tijdens de afsluitende bijeenkomst de verdieping van de gehele afweging met betrekking tot biotechnologie bij dieren aan de orde te stellen. Om dit zo concreet mogelijk te houden zijn casus gekozen die daadwerkelijk beoordeeld zijn in de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD). Om de discussie zo relevant mogelijk te houden is gekozen voor casus die representatief en niet erg uitzonderlijk zijn voor de toetsingspraktijk van de CBD. Om het spectrum van casus breed te houden is er naar gestreefd om niet in elke discussiegroep dezelfde casus te laten bespreken, daarom zijn bijvoorbeeld zowel casus met gewervelde als met ongewervelde dieren besproken.

Op basis van de goede ervaringen en resultaten van de derde bijeenkomst is besloten om opnieuw een hele dag aan de discussiebijeenkomst te besteden en in kleinere discussiegroepen van maximaal tien deelnemers te discussiëren.

Met de verdieping van de gehele afweging als doel is als werkvorm gekozen voor de methode van het Socratisch Gesprek. Deze methode biedt de mogelijkheid om verdieping te bereiken in de bespreking van een bepaald thema aan de hand van een (filosofische) onderzoeksvraag. Bovendien is het een methode die een constructief gezamenlijk onderzoek mogelijk maakt van deelnemers met zeer uiteenlopende achtergronden. Startpunt bij deze methode is een concrete ervaring, bijvoorbeeld een keuze die iemand daadwerkelijk heeft gemaakt of een handeling die iemand heeft verricht. Hierdoor lag het voor de hand om als voorbeeldgever als aanleiding tot het gesprek gebruik te maken van leden van de Commissie Biotechnologie bij Dieren, omdat zij daadwerkelijk direct ervaring hebben met de keuze over de aanvaardbaarheid van biotechnologische handelingen bij dieren. Dit sloot tevens aan bij de wens vanuit het ministerie om de leden van de CBD deze keer een nadrukkelijker rol te geven. Nadat het voorbeeld is ingebracht wordt er in de groep achterhaald welke keuze door de voorbeeldgever is gemaakt en waarom. Vervolgens kunnen de deelnemers met elkaar onderzoeken of zij dit een goede keuze vonden en waarom wel of niet. Met behulp deze procedure en enkele gespreksregels probeert men in het Socratisch Gesprek een machtsvrije dialoog te waarborgen.

¹ Zie: T. Visak, F.L.B. Meijboom, *Integriteit van dieren: bouwsteen of struikelblok? Verslag van de eerste discussiebijeenkomst over biotechnologie bij dieren, gehouden op 21 november 2002, te Rotterdam*

² Zie: T. Visak, F.L.B. Meijboom, *Op zoek naar alternatieven – maar voor welke doelstelling? Verslag van de tweede discussiebijeenkomst over biotechnologie bij dieren, gehouden op 12 juni 2003, te Ede.*

³ Zie: T. Visak, F.L.B. Meijboom, *Het maatschappelijk belang van een doelstelling: zoeken naar goede argumenten. Verslag van de derde discussiebijeenkomst over biotechnologie bij dieren, gehouden op 3 december 2003, te Ede.*

2. De discussiebijeenkomst

2.1 Algemeen

De vierde discussiebijeenkomst werd gehouden op 19 mei 2004, in Cultuur- en Congrescentrum Antropia, te Driebergen. De bijeenkomst, waar zich ruim 60 mensen voor hadden opgegeven, duurde van 9.30 tot ongeveer 17.00 uur. De deelnemers vertegenwoordigden diverse organisaties, waaronder dierenbeschermingsorganisaties, patiëntenverenigingen, onderzoeks- en onderwijsinstellingen, bedrijfsleven en overheid. Een groot deel van de deelnemers had reeds aan eerdere bijeenkomsten deelgenomen, maar ook deze keer was een deel van de mensen voor het eerst aanwezig.

2.2 Opbouw van de bijeenkomst

Prof. dr. Frans Jacobs was dagvoorzitter, maar omdat hij door onvoorziene omstandigheden niet op tijd ter plaatse was, nam prof. dr. Egbert Schroten, voorzitter van de Commissie Biotechnologie bij Dieren, de taak over om de aanwezigen welkom te heten. Mw. Janne Kuil van de Dierenbescherming maakte vanuit het publiek een opmerking met betrekking tot het verslag van de derde bijeenkomst. Daarin staat dat de Dierenbescherming bepaalde medische toepassingen van biotechnologie zou gedogen. Dit is in principe niet fout, maar is geen officieel beleidsstandpunt van de Dierenbescherming. Zij stelde voor om ofwel de gehele context, waarin de uitspraak is gedaan, te vermelden, ofwel de opmerking te schrappen. Vervolgens verwoorde een medewerker van Proefdiervrij zijn ergernis over het voorwoord van de voorzitter bij het verslag van de derde discussiebijeenkomst. Dit zou, volgens Proefdiervrij bij snelle lezing de indruk kunnen wekken dat er geen principiële bezwaren tegen biotechnologie zijn. Dit zou echter niet de boodschap moeten zijn van het verslag, temeer omdat het niet met de inhoud van de discussie én van het verslag zou overeen komen. In een gesprek tussen prof. Frans Jacobs en Proefdiervrij werd later duidelijk dat er in het – overigens op persoonlijke titel geschreven – voorwoord feitelijk niets verkeerd staat. Dat het bij verkeerde lezing zo over zou kunnen komen, is jammer.

Op de opening volgde een toelichting op de dialoogvorm door drs. A.C. Molewijk van de Universiteit Maastricht. De inleider benadrukte dat een socratisch gesprek geen gewoon gesprek is, maar een onderzoek in een gespreksvorm. Het gesprek wordt gevoerd op basis van een concrete ervaring en aan de hand van een onderzoeksvraag. Het doel is om meningen en aannames te onderzoeken en te toetsen op hun geldigheid. Dit betekent dat het niet gaat om het poneren van meningen of het overtuigen van de ander. Dit vraagt een bepaalde onderzoekshouding van de gespreksdeelnemers die inhoudt dat zij concreet zijn, zeggen wat zij werkelijk vinden (inhoudelijk en procesmatig), naar elkaar luisteren en elkaar proberen te begrijpen en zich niet beroepen op autoriteitsargumenten. Op deze manier is het mogelijk om verdieping te bereiken. Als centrale uitgangsvraag stelde hij voor: 'wanneer doe je het goede?' Deze onderzoeksvraag diende te worden toegespitst op de concrete casus die door de vertegenwoordiger van de CBD werd geïntroduceerd.

Vervolgens gingen de deelnemers in zes groepen uiteen om onder begeleiding van Socratisch gespreksleiders de dialoog aan te gaan. Hiervoor hadden zij, onderbroken door de lunch, de hele middag de tijd, tot 15.30 uur. Het gespreksverloop was per groep sterk verschillend. De inbreng van de groepsleden, de verschillende voorbeeldgevers uit de CBD en de verschillende casus droegen hiertoe bij. Belangrijk voor het verloop van het gesprek bleek ook de rol te zijn die de vertegenwoordiger van de CBD heeft bij de afwegingen in de commissie, aangezien die direct van invloed is op het soort van ervaringen en keuzes die hij of zij kan inbrengen als start van het gesprek. De opzet was om de keuzes met betrekking tot een specifieke casus als uitgangspunt te nemen. In hoeverre het echt tot een bespreking van de voorgegeven casus kwam, was afhankelijk van de situatie en de gemaakte keuzes in de groep. Zo werd vanuit elke groep tijdens de plenaire terugkoppeling verslag gedaan van een heel eigen proces. Ondanks de diversiteit in groepssamenstelling en ingebrachte ervaringen hadden alle discussies wel betrekking op afwegingen omtrent het gebruik van dieren voor biotechnologisch onderzoek. In één groep, waarin geen commissielid als voorbeeldgever aanwezig was, had de discussie zich gericht op de afwegingen omtrent belangen van mensen versus het gebruik van dieren.

Op de plenaire terugkoppeling door groepsleden volgde een toespraak door prof. Frans Jacobs, waarin hij terugkeek naar de afgelopen vier discussiebijeenkomsten. Tot slot werd namens het ministerie van LNV een aantal mensen bedankt en werd de bijeenkomst afgerond met een borrel.

2. 3 Ervaringen uit de discussiegroepen

De deelnemers waren willekeurig ingedeeld in groepen door kleuren op hun naambordjes. Hieronder volgt een verslag van ervaringen die tijdens de plenaire terugkoppeling door één of meer leden per groep werden gerapporteerd.

Rood

De dialoog werd als opwindend, leuk en boeiend ervaren. Het in de groep aanwezige commissielid was dr. M. Fentener van Vlissingen. Zij bracht vanuit haar eigen ervaring een onderzoeksaanvraag in die in de commissie besproken is. Het ging om een casus waarin een bepaalde worm (*C. elegans*) zou worden gebruikt voor onderzoek. Het ethisch inzicht werd volgens de verslaglegger van deze groep door de dialoog niet verdiept. Er is in deze groep niet gestreefd naar consensus. Wel hebben de groepsleden volgens eigen zeggen meer inzicht gekregen in andermans zienswijze. Het gegeven dat het in de discussie toch ook weer over principiële bezwaren tegen dierproeven in het algemeen ging werd als een valkuil beschouwd. Er werd een mogelijke discrepantie geconstateerd met betrekking tot het oordeel over de omgang met dieren. Het oordeel was namelijk op een ingewikkelde manier afhankelijk van de situatie en het soort dier. Het doodslaan van een mug werd, bijvoorbeeld, anders beoordeeld dan het gebruik van wormen voor een biotechnologische proef.

Geel

Het aanwezige commissielid in deze groep was Drs. R. Tramper, adjunct-secretaris van de commissie. In deze groep werd de vraag aan de orde gesteld hoe de discussie over biotechnologie zou moeten verlopen. Bovendien ontstond naar aanleiding van de onderzoeksvraag de meer principiële discussie of het aanvaardbaar is om dieren te gebruiken met het doel om medemensen te helpen. Een minderheid van de deelnemers in deze groep vond dat dieren niet gebruikt zouden mogen worden. Zij wezen er op dat door, bijvoorbeeld, een betere leefstijl ook veel ziektes kunnen worden voorkomen. Voor hen was het gebruik van dieren geen acceptabele oplossing. Een meerderheid vond dat je dieren wel mag gebruiken. Een argument hierbij was dat mensen zich toch al hebben onttrokken aan de natuur, en dat zieke mensen graag medicijnen willen.

Groen

Het aanwezige commissielid in deze groep was Prof. dr. E. Schroten, voorzitter van de CBD. De casus die hij op verzoek van de organisatie aan de orde stelde betrof het gebruik van genetisch gemodificeerde muizen voor het ontwikkelen van een medicijn tegen de ziekte van Duchenne. De vraag die in deze groep centraal stond, was wat in deze situatie het goede handelen is, in morele zin. Argumenten om de proef goed te keuren waren het verminderen van lijden van mensen en het beter maken van de patiënten. De patiënten zouden hun zelfstandigheid terug kunnen krijgen en een betere kwaliteit van leven hebben. Het leed bij de muizen werd als beperkt beschouwd. Een ander genoemd argument voor goedkeuring van de proef was dat het onderzoekers de gelegenheid gaf om zich verder te ontwikkelen. Een tegenstander in de groep wierp de vraag op waar dit toe zou leiden. Gentherapie vond deze deelnemer bijvoorbeeld te ver gaan. Een andere tegenstander in de groep was tegen het gebruik van dieren in het algemeen, maar stond wel open voor de argumenten die de voorstander aandroegen in deze specifieke kwestie.

Zwart

Het commissielid in deze groep was prof. dr. T. de Cock Buning. Het door hem ingebrachte voorbeeld betrof een proef met muizen die gebruikt werden om iets te weten te komen over de ontwikkeling van het embryo. De centrale vraag was wat in deze situatie een goede keuze zou zijn. De kernbewering die in de groep ter discussie werd gesteld was: Ik vind de keuze om negatief te adviseren als ethicus goed, omdat de ethische spelregels zijn gevolgd, procedureel en inhoudelijk. Er ontstond een discussie over welke criteria je zou moeten hanteren bij de beoordeling van de toelaatbaarheid van onderzoeksaanvragen. Er werd vanuit de groep gesuggereerd om extra criteria aan de bestaande lijst toe te voegen, bijvoorbeeld ten aanzien van de instrumentalisering van dieren. Een ander voorstel was om het beleid te wijzigen naar een 'ja, mits beleid'. Een vraag was in hoeverre de criteria objectieverbaar gemaakt kunnen worden. In hoeverre zijn de criteria relevant? Hoe verreken je het enthousiasme van de wetenschappers? Is de intrinsieke waarde van het dier objectieverbaar? Hier zou volgens de groep nog langer overgepraat moeten worden.

De methode bracht volgens deze verslaglegger een verheldering van hoe er in de commissie met vragen wordt omgegaan. De discussie verliep rustig, met liet elkaar uitspreken en kon elkaar beter begrijpen. De machtsvrije dialoog werd als prettig ervaren.

Wit

Deze groep moest het zonder de inbreng van een commissielid doen, omdat er niet voldoende commissieleden beschikbaar waren. De vraag 'wanneer doe je het goede' werd daarom toegespitst op een keuze die een groepslid heeft gemaakt over de omgang met dieren, namelijk het stoppen met het eten van dieren. Er zijn redenen voor en tegen deze keuze genoemd, en met wederzijds respect zijn de zienswijzen van anderen duidelijker geworden. Men kon volgens deze verslaglegger begrip voor elkaar opbrengen, en het was een aardig en intiem gesprek dat verhelderend werkte. Er werd geen echte consensus bereikt; er bleven verschillende meningen bestaan.

Blauw

In deze groep was de secretaris van de commissie, Mr. drs. H. Lommers, aanwezig. In een aanvraag met betrekking tot ongewervelde dieren (de reeds genoemde wom *c. elegans*) aarzelde de commissie om de casus te behandelen, mede omdat over het welzijn van deze dieren weinig kon worden gezegd. De secretaris heeft er destijds op gestaan dat de aanvraag toch in behandeling werd genomen. De uitgangsvraag van deze groep was of de secretaris daarmee goed heeft gehandeld. Hierover ontstond al snel consensus, al waren de redenen van de groepsleden om de handeling goed te keuren verschillend: er werden ethisch-inhoudelijke en procedurele redenen genoemd. Deze consensus riep de vraag op waarom een meerderheid van de commissie in eerste instantie anders had geoordeeld. De heer Lommers lichtte de argumenten van de commissie toe, die naast het meten van welzijn ook de wens betroffen, dat het toetsingsvrij maken van ongewervelden veel leed bij andere dieren zou besparen doordat hetzelfde onderzoek dan waar mogelijk eerder met ongewervelden zou worden verricht. Deze redenering gaat er van uit dat het onderzoek hoe dan ook gebeurt, omdat het een substantieel doel dient. Hierbij werden door de groep vraagtekens geplaatst. Tenslotte bracht dat de discussie bij de vraag of je principiële bezwaren tegen biotechnologie bij dieren kunt hebben en toch vinden dat er een commissie moet zijn. Met het oog op de maatschappelijke verdeeldheid van meningen werd deze vraag over het algemeen bevestigend beantwoord.

2.4 Afsluitende toespraak voorzitter

In zijn afsluitende toespraak maakte Prof. Frans Jacobs, die alle vier bijeenkomsten heeft voorgezeten, een vergelijking tussen de introductie van moderne biotechnologie en de introductie van de trein. Als een van de verschillen wees hij er op dat bij biotechnologie de schaal van mogelijke risico's groter is en dat het een ingrijpen is in levende wezens. Dit laatste leidt tot ingewikkelde afwegingen over bijvoorbeeld de rechten en de intrinsieke waarde van dieren. Jacobs merkte op dat de vraag of er een gradatie van de waarde van dieren is, afhankelijk van het diersoort wel in verschillende bijeenkomsten werd aangestipt, maar niet werd doorgesproken. Verder verwees hij naar het bestaan van verschillende intuïties ten aanzien van de omgang met dieren, bijvoorbeeld dat dieren enerzijds worden opgegeten en anderzijds – als huisdieren – als onze gelijken worden beschouwd. Moderne biotechnologie roept, volgens Jacobs, verder sterke gevoelens van onbehagen op, wat tot uitdrukking komt in de oproep om niet voor god te spelen en de menselijk maat te houden. De voorzitter ging er niet van uit dat deze gevoelens weg zouden ebbten, maar dat er, net als in het geval van euthanasie, een 'nee, tenzij' beleid op zijn plaats zou blijven.

Terugkijkend op de vier discussiebijeenkomsten stelde hij de vraag: hebben wij onze doelstellingen bereikt? Hij citeerde hierbij het doel uit de uitnodigingsbrief voor de vierde bijeenkomst, waarin het doel van het beleid van LNV geformuleerd wordt als het "komen tot overeenstemming over de aanvaardbaarheid van biotechnologie bij dieren." De meningen in de samenleving zijn verdeeld, en daarom stimuleert LNV de discussie hierover. Frans Jacobs vond het streven naar overeenstemming een vreemd doel voor een ministerie. Een ministerie moet volgens hem fatsoenlijk beleid voeren. Al snapt hij wel dat het handig is als veel mensen het daar ook nog mee eens zijn. Over specifieke vragen werd er tijdens de discussiebijeenkomsten dan ook vaak geen overeenstemming bereikt. Dat kun je volgens de voorzitter ook niet verwachten. Hij beschouwt het wel als een winst om de complexiteit van de materie te zien, je in andere standpunten in te leven en om vastgeroeste standpunten los te laten.

Een aanleiding voor het initiëren van de discussiebijeenkomsten was de 'rituele dans' tijdens de hoorzittingen, waarin de discussie niet verder kwam. Eén doel van de bijeenkomsten was daarom het verbreden van de discussie. Daarnaast was ook de verdieping van de discussie een doel van de bijeenkomsten. In de vier bijeenkomsten kon de discussie wel wat verbreed worden onder nieuwe deelnemers, al waren de deelnemers voor het grootste deel al langer bij het onderwerp betrokken en

niet direct een doorsnee van de Nederlandse bevolking. Verdieping van de discussie kon volgens Jacobs heren der tot stand komen, vooral tijdens discussies in kleine groepen.